

- 35 *Aktubianians during the Great Patriotic War. 50 years of Victory. 1941-1945 - Aktubinsk: Polygraphy. - s. 1995.165*
- 36 *Bozdak: a collection volume. - Almaty: Kazakhstan. -1995. - 106 p. (514 p.)*
- 37 *Aktobe Oblast State Archive (hereinafter referred to as AKOMA), fund 85, list 1, case 1304; pp. 1, 11, 109*
- 38 *AKOMA, fund 13, list 10, case 27; pp. 112*
- 39 *Presidential Archives of the Republic of Kazakhstan (hereinafter referred to as PA of the Republic of Kazakhstan), fund 708, list 5/1, case 1398; pp. 49*
- 40 *AKOMA, fund 13, list 10, case 308; pp. 58, p. 89*
- 41 *PA of the Republic of Kazakhstan, fund 708, list 5/1, case 1125; pp. 3*
- 42 *AKOMA, 13-fund, 10-list, 310-file; 5-p.*
- 43 *Mangystau Regional State Archive (hereinafter: MOMA), 17-fund, 1-list, 698-file; 5-6 p.*
- 44 *PA of the Republic of Kazakhstan, 708-fund, 5/1-list, 1125-file; 3, 7p.*
- 45 *AKOMA, 13-fund, 12-list, 191-file; 31-32-p.*
- 46 *AKOMA, 13-fund, 10-list, 308-file; 7-p.*
- 47 *A.K. Kanymkulov. Labor and military exploits of workers of the Aktobe region during the Great Patriotic War (1941-1945).: author's abstract. for the degree of Doctor of History of History - Alma-Ata, 1980 - 25 p.*
- 48 *T.Balakayev. The history of war continues // Independent Kazakhstan. No. 81. - 2005. -3p.*
- 49 *RK PA.708-kör, 6/1-list, 1182-is;123-p*
- 50 *M.K.Kozybev. Historical research (Zamana asuy) 1-book. - Almaty: Nauka. -1998. -80, 471p.*

ҒТАХР/МРНТИ/IRSTI: 03.09.25

ӘӨЖ/УДК/UDC. 126(=48.21) (245)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.87.4.005>

А.К. Нурманова¹, К.М. Жаулин², С.А. Едилханова³

¹ *PhD, қауымдастырылған профессор, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қаласы, Қазақстан. e-mail: ayaguz1510@mail.ru*

² *саяси ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қаласы, Қазақстан, e-mail: kikbay.zhaulin@yu.edu.kz*

³ *тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қаласы, Қазақстан, e-mail: svetlana.yedilkhanova@yu.edu.kz*

КЕҢЕСТІК ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯНЫҢ МАҢҒЫСТАУДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада 1930-жылдары Маңғыстау өңірінде жүзеге асқан кеңестік әлеуметтік-экономикалық трансформацияның ерекшеліктері архивтік деректер негізінде талданады. Зерттеу барысында сайлау комиссияларының хаттамалары, азаматтардың өтініштері мен шағымдары, сондай-ақ кулактарды әшкерелеу жөніндегі құжаттар пайдаланылды. Мақалада халықтың саяси құқықтарынан айырылуы, қоғамға жат элемент ұғымының қолданылуы, жалдамалы еңбекті пайдаланғаны үшін шаруалардың кулак қатарына жатқызылуы сияқты мәселелер қарастырылды. Сонымен бірге, сайлау құқығынан айырылған азаматтардың әлеуметтік жағдайы, отбасыларының аштық пен жұмыссыздыққа душар болуы нақты мысалдар арқылы көрсетілді. Кеңестік биліктің әлеуметтік бақылау саясатының Маңғыстаудағы ерекшеліктерін ашып, оның ауылдық қоғамға тигізген әлеуметтік-саяси және

экономикалық салдары сараланды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, кеңестік жүйеде саяси құқығынан айыру тек жекелеген тұлғаларға емес, олардың отбасы мүшелеріне де қолданылған. Сонымен қатар, құжаттар кулак ұғымының тым кеңейтіліп, әкімшілік органдар тарапынан қарапайым еңбекші шаруаларды да қамтығанын айғақтайды. Деректердің мазмұны кеңестік саясаттың идеологиялық мақсаттарды заңдық тетіктер арқылы жүзеге асырғанын және әлеуметтік әділетсіздіктерді күшейткенін көрсетеді. Маңғыстау облыстық мемлекеттік архивінде сақталған құжаттар сайлау комиссияларының шешімдері мен атаулы тізімдер кеңестік биліктің саяси бақылауды күшейтіп, тұтас әлеуметтік топтарды (саудагерлерді, дін қызметкерлерін, бұрынғы офицерлерді, жер аударылғандарды) саяси құқықтарынан айыру арқылы қоғамды таптық тұрғыда қайта құруға ұмтылғанын көрсетеді. Олар тәркілеу мен саяси құқықтардан айыру науқандарының халықтың күнделікті өміріне, материалдық мәдениетіне және қоғамдық құрылымына тікелей әсер еткенін дәлелдейді.

Кілт сөздер: кулак, сайлау құқығы, контрреволюция, репрессия, әлеуметтік жіктелу, кеңестік билік

А.К. Нурманова¹, **К.М. Жаулин²**, **С.А. Едилханова³**

¹ *PhD, ассоциированный профессор, Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова, г. Актау, Казахстан. e-mail: ayaguz1510@mail.ru*

² *доктор политических наук, профессор, Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова, г. Актау, Казахстан, e-mail: kikbay.zhaulin@yu.edu.kz*

³ *кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова, г. Актау, Казахстан, e-mail: svetlana.yedilkhanova@yu.edu.kz*

ОСОБЕННОСТИ СОВЕТСКОЙ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ В МАНГИСТАУ

Аннотация

В статье на основе архивных данных анализируются особенности советской социально-экономической трансформации, осуществлённой в Мангистау в 1930-е годы. В ходе исследования использовались протоколы избирательных комиссий, заявления и жалобы граждан, а также документы, связанные с разоблачением кулаков. В работе рассматриваются такие вопросы, как лишение населения политических прав, применение понятия социально чуждый элемент, а также отнесение крестьян к категории кулаков за использование наёмного труда. Кроме того, на конкретных примерах показано социальное положение граждан, лишённых избирательных прав, и то, как их семьи сталкивались с голодом и безработицей. В статье раскрываются особенности политики социального контроля советской власти в Мангистау и анализируются её социально-политические и экономические последствия для сельского общества. Результаты исследования показывают, что в советской системе лишение политических прав применялось не только к отдельным лицам, но и к членам их семей. Кроме того, документы свидетельствуют о чрезмерном расширении понятия кулак, что позволяло административным органам относить к этой категории и простых трудящихся. Содержание источников демонстрирует, что советская политика реализовывала идеологические цели через правовые механизмы, тем самым усиливая социальную несправедливость. Документы, хранящиеся в Государственном архиве Мангистауской области, включая решения избирательных комиссий и именные списки, показывают, что советская власть стремилась усилить политический контроль и перестроить общество на классовой основе, лишая целые социальные группы торговцев, священнослужителей, бывших офицеров, ссыльных политических прав. Эти материалы свидетельствуют о том, что кампании по конфискации

имущества и лишению политических прав напрямую влияли на повседневную жизнь населения, его материальную культуру и социальную структуру.

Ключевые слова: кулак, избирательное право, контрреволюция, репрессия, социальная дифференциация, советская власть.

A.K. Nurmanova¹, **K.M. Zhaulin**², **S.A. Edilkhanova**³

¹ *PhD, Associate Professor, Sh. Yessenov Caspian University of Technology and Engineering, Aktau, Kazakhstan. e-mail: ayaguz1510@mail.ru*

² *Doctor of Political Sciences, Professor, Sh. Yessenov Caspian University of Technology and Engineering, Aktau, Kazakhstan. e-mail: kikbay.zhaulin@yu.edu.kz*

³ *Candidate of Historical Sciences (PhD equivalent), Associate Professor, Sh. Yessenov Caspian University of Technology and Engineering, Aktau, Kazakhstan e-mail: svetlana.yedilkhanova@yu.edu.kz*

FEATURES OF THE SOVIET SOCIO-ECONOMIC TRANSFORMATION IN MANGYSTAU

Abstract

The article analyzes the features of the Soviet socio-economic transformation carried out in the Mangystau region during the 1930s based on archival sources. The study uses protocols of electoral commissions, citizens petitions and complaints, as well as documents related to the exposure of kulaks. The article examines issues such as the deprivation of political rights, the application of the concept of a socially alien element, and the classification of peasants as kulaks for using hired labor. In addition, specific examples illustrate the social conditions of citizens deprived of voting rights and how their families faced hunger and unemployment. The study reveals the peculiarities of Soviet social control policy in Mangystau and analyzes its socio-political and economic consequences for rural society. The research results show that in the Soviet system, the deprivation of political rights was applied not only to individuals but also to their family members. Furthermore, the documents demonstrate that the concept of “kulak” was excessively broadened, allowing administrative bodies to classify ordinary working peasants as exploiters. The content of the sources indicates that Soviet policy implemented ideological objectives through legal mechanisms, thereby reinforcing social injustice. Documents preserved in the Mangystau Regional State Archive including electoral commission decisions and nominal lists show that Soviet authorities sought to strengthen political control and reconstruct society along class lines by depriving entire social groups (such as merchants, clergymen, former officers, and exiled persons) of political rights. These materials demonstrate that campaigns of confiscation and political disenfranchisement had a direct impact on the everyday life of the population, its material culture, and social structure.

Keywords: kulak, voting rights, counterrevolution, repression, social stratification, Soviet power

Кіріспе. Кеңес мемлекетінің алғашқы жылдарында қалыптасқан сайлау құқықтарын шектеу тетіктерін зерттеу қазіргі таңда өзекті. Біріншіден, ол тоталитарлық саяси жүйенің құқықтық механизмдер арқылы қалыптасқанын түсінуге мүмкіндік береді. Екіншіден, бұл тәжірибе саяси құқықтарды шектеудің идеологиялық және әлеуметтік негіздерге сүйенгенін анықтауға көмектеседі. Үшіншіден, қазіргі демократиялық институттарды дамытуда өткен кезеңдегі құқықтық шектеулердің салдарын талдау азаматтық құқықтарды қорғау және сайлау жүйесінің ашықтығын қамтамасыз ету тұрғысынан маңызды. Осылайша, тарихи тәжірибені зерделеу қазіргі саяси-құқықтық реформаларға ғылыми негіз береді және азаматтық қоғамның тұрақты дамуына ықпал ететін сабақтарды айқындайды.

1918 жылы сәуір айында сайлау құқықтарын шектеу идеясы жарияланып, «сайлаушылар – еңбекші және қаналушы бұқара, ал буржуазия сайлау үрдісінен шеттетілді» деген тұжырым ұсынылды. Бұл идея 1918 жылғы 10 шілдеде қабылданған Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасының Конституциясында нақты құқықтық нормаға айналды.

Конституция азаматтардың белгілі бір санаттарына сайлау құқығын бермеу немесе сайлану мүмкіндігін шектеу ережелерін бекітті. 1918 жылғы Конституцияның 7-бабында «қанаушылардың ешбір билік органдарында орын алмайтыны» ресми түрде жарияланса, 65-бапта сайлау құқығынан айырылған азаматтардың нақты санаттары көрсетілді.

Оларға:

- а) жалдамалы еңбекті пайда табу үшін пайдаланатындар;
- б) еңбексіз табыс көзінен күн көретіндер (капиталдан түсетін пайыз, мүліктен түсетін табыс және т.б.);
- в) жеке саудагерлер мен коммерциялық делдалдар;
- г) дінбасылар мен монахтар;
- д) бұрынғы полиция және жандармерия қызметкерлері, күзет бөлімшелерінің өкілдері;
- е) психикалық ауруға шалдыққан немесе есі дұрыс емес деп танылғандар;
- ж) пайдакүнемдік немесе жала жабу қылмыстары үшін сотталғандар.

Сонымен қатар, Конституцияның 23-бабында «жұмысшы табының жалпы мүдделерін басшылыққа ала отырып, белгілі тұлғалар мен әлеуметтік топтарды социалистік революцияға зиян келтіретін құқықтарынан айыру» қағидасы енгізілді [1, 244].

1918 жылғы Конституциядан кейін сайлау құқықтарын шектеуді нақтылайтын нұсқаулықтар қабылданды. 1919 жылғы нұсқаулықта кулактар мен контрреволюционерлердің сайлау құқығынан айырылатыны бекітілді. Уақыт өте келе бұл тәжірибе кеңейіп, большевиктік емес партиялардың, соның ішінде социалистік партия өкілдерінің барлығы контрреволюциялық және таптық жат элементтер қатарына енгізілді.

Азамат соғысы аяқталғаннан кейін де ашық оппозицияда болған немесе Кеңес билігіне жасырын наразылық білдірген топтарды жаппай сайлау құқығынан айыру жалғасты [2, 54]. 1921 жылғы нұсқауда сайлау құқығынан айырылғандардың санаттары кеңейтіліп, ол КСРО Конституциясының 65-бабымен толықтырылды. «Д» тармағына ақ гвардияшыл милицияның жазалаушы отрядтары енгізілсе, жаңа «э» тармағында ақтардан оралып, азаматтық алмаған адамдар саяси құқықтардан айырылды.

1922 жылғы РСФСР Қылмыстық кодексінің 40-бабында құқықтарды шектеудің мазмұны ашылып көрсетілді. Онда бес жылға дейінгі мерзімге белсенді және пассивті сайлау құқығынан айыру, ұйымдардағы сайлану және сайлау мүмкіндігін шектеу, жауапты қызметтерді атқаруға тыйым салу, халық сотында кеңесші, қорғаушы немесе қорғаншы болу құқығынан айыру шаралары белгіленді. Сол жылы қабылданған БОАК декреті саяси репрессиялық шараларды заңдастырып, кеңеске қарсы партия қайраткерлерін елден шығару немесе үш жылға дейін жер аудару тәжірибесін ресми бекітті. Бұл шешім саяси оппозицияны шектеу және қоғамнан аластау саясатының құқықтық негізін күшейтті [3,14].

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің деректік негізін Маңғыстау облыстық мемлекеттік архивінің (МОМА) қорларындағы құжаттар құрайды. Алдымен сайлау құқығынан айырылған тұлғалардың атаулы тізімдері мен азаматтардың өтініштері пайдаланылды. Бұл құжаттар өңірдегі 1930-жылдардың басындағы әлеуметтік-саяси жағдайдың ерекшелігін, сондай-ақ сайлау саясатының жүзеге асырылу тетіктерін және оның халықтың күнделікті өміріне тигізген ықпалын айқындауға мүмкіндік береді. Зерттеудің әдіснамалық негізін ретроспекция әдісі мен идеографиялық әдіс құрайды. Ретроспекция әдісі саяси және әлеуметтік тұрғыда сенімсіз элементтерді оқшаулау үдерістерін кезең-кезеңімен қайта қалпына келтіруге мүмкіндік берсе, идеографиялық әдіс нақты жағдайларды жан-жақты талдап, Маңғыстау өңіріндегі репрессивті тәжірибенің өзіндік ерекшеліктерін ашуға жағдай жасайды. Осы әдістерді қатар қолдану қарастырылып отырған тарихи үдерістердің себептерін, барысын және салдарын аймақтық контексте анықтауға жол ашады.

Талқылау. 1930-жылдары кеңестік биліктің саяси-құқықтық жүйесінде электоралдық құқықтарды шектеу саясаты кең ауқымда жүргізілді. Бұл науқан КСРО Орталық Атқару Комитетінің сайлау туралы нұсқауларына сүйене отырып жүзеге асырылды және қанаушы элементтерді қоғамдық-саяси өмірден аластауға бағытталды. Жергілікті сайлау комиссиялары

орталық биліктің шешімдерін орындаушы орган ретінде белгілі бір тұлғаларды сайлау құқығынан айырып отырды. Осындай шаралардың көрінісі ретінде 1930 жылғы 21 қарашада Форт-Александровскіде өткен қалалық сайлау комиссиясының №3 хаттамасын атауға болады. Жиналысқа қалалық кеңес төрағасы Мәметсейітов, прокурор Замайлов және комиссия мүшелері қатысып, арнайы тізім негізінде Баутино поселкесінің тұрғындары қаралды. Нәтижесінде нұсқаулықтың тиісті баптарына сәйкес барлығы 56 адам, ал Форт-Александровскіде 6 адам дауыс беру құқығынан айырылды. Олардың қатарында Н.Н.Трусов, Н.Трусова, Е.Дубский, М.Дубская, Ф.Починов, Н.А. Шаманин, К.Дубский, Б.Кармазин, К.Годов, Даньков Василий, А.Красильников, Д.Бондарев және олардың туыстары болды. Тізімге енгізілген азаматтар бұрынғы көпестер, саудамен айналысушылар, кулактар немесе олардың отбасылары ретінде сипатталды. Бұл құжат кеңестік сайлау жүйесінің демократиялық қағидаларға қайшы келгенін айқын көрсетеді. Сайлау құқығынан айыру тек жеке адамдарға ғана емес, олардың отбасы мүшелеріне де қолданылды. Нәтижесінде қоғамның тұтас әлеуметтік топтары саяси құқығынан айырылды [4, 8].

1930 жылғы 25 қарашада өткен Маңғыстау қалалық сайлау комиссиясы мәжілісінің №7 хаттамасы Маңғыстау аймағындағы әлеуметтік жіктелу мен кеңестік сайлау құқығын шектеу саясатының нақты көрінісін айғақтайды. Құжат мазмұнынан кулак-қанаушы деп айыпталғандарға қарсы қолданылған шаралардың заңнамалық негізі КСРО Орталық Атқару Комитетінің 1930 жылғы 3 қазанда қабылданған сайлау нұсқаулығына сүйенгенін байқауға болады. Мәжіліске қалалық сайлау комиссиясы мүшелері мен прокурор Замайлов қатысып, сайлау құқығынан айыру мәселесі қаралған. Қаулы нәтижесінде бірқатар азаматтар Переплюков К.П., Григорьев А.Г., Рюмков В.С., Даньков Д.Н., Киселев И.И., Коновалов Г.Е., Красильников А.А., Горностаев Д.П., Кузнецов С.Е. сайлау құқығында қалдырылды. Бұған негіз ретінде Баутино поселкелік кеңесінің 1930 жылғы 24 қарашадағы ресми деректері келтірілген. Бұл азаматтардың кулак-қанаушы қатарына жатпайтыны дәлелденіп, кейбірінің қоғамдық пайдалы еңбекпен айналысып жүргені ерекше атап өтілген. Дегенмен, хаттамада көрсетілгендей, КСРО Орталық сайлау комиссиясының сайлау жөніндегі нұсқаулығының 4-бабының «а» тармағы мен 5-бабының «а» тармағына сәйкес, Белунина Е.С., Белунин А.В., Белунина С., Белунин А.В., Белунин И., Дубский П.И., Дубская М., Семенов В.Д., Семенова М. секілді адамдар жалдамалы еңбекті пайдалану арқылы пайда табушы кулак-қанаушылар ретінде дауыс беру құқығынан айырылған. Сондай-ақ А.Трусова ғимараттарды жүйелі түрде жалға беруші ретінде 1930 жылғы 3 қазандағы КСРО Орталық сайлау комиссиясының сайлау жөніндегі нұсқаулығының 5-бабының «е» тармағына сәйкес сайлау құқығынан айырылған. Қаулы соңында Баутино поселкесіндегі сайлау құқығынан айырылғандардың тізімі аудандық сайлау комиссиясында бекітіліп, кейіннен жариялануы тиіс екендігі нақтыланған. Бұл құжат кеңестік биліктің әлеуметтік шығу тегі мен шаруашылық қызметке байланысты жүргізген саяси бақылауының нақты дәлелі болып табылады [5, 16].

1930 жылғы 27 қарашада Маңғыстауда өткен аудандық қалалық сайлау комиссиясы мәжілісінің №8 хаттамасы кеңестік биліктің саяси құқықтарды әлеуметтік тегі мен кәсіби қызметке қарай шектеу саясатының нақты көрінісін сипаттайды. Мәжіліске қалалық сайлау комиссиясы мәжілісінің мүшелерімен қатар прокурор Замайлов, халық соты Ишмұхамедов және басқа лауазымды тұлғалар қатысқан. Күн тәртібінде екі мәселе қаралған: сайлау құқығынан айыру және тексеру бригадасы жетекшісінің баяндамасы. Қаулы бойынша бірқатар азаматтар Бултенев, Измагамбетов Ю., Сәгитқұлов Д., Саламат Т., Узақбаев Д., Сериков А., Құрмантүрліев Қ., Ишимов А., Аюпов Қ., Бимембетов Б., Акназаров А., Урибасаров А., Фролов Н., Нижепов Д., Ахмедов Ж., Қосымов Қ., Молдабергенев Ж., Тұмалақов Б., Ищанов Б., Құтұмбаев И., Вагеев П., Үдеусубердиев Н. сайлау құқығында қалдырылды. Бұған себеп олардың кулак, саудагер немесе эксплуататор ретінде айыпталуына дәлелдердің болмауы және қоғамдық пайдалы еңбекпен айналысуы. Сонымен қатар, Джумағали С., Мақтамбергиев Н., Мақтамбергиева О., Аманиязов Қ., Аманиязова Қ., Аманиязова М., Жақсылықов Т., Жақсылықова Ш., Бекназаров Ш., Бекназарова Х.,

Губайдуллин С., Губайдуллина А., Нарегеев Б., Нарегеева Б., Маклецов А., Қаратұлов С., Қарагулова А., Қараулова А. секілді азаматтар дауыс беру құқығынан айырылды. Дауыс беру құқығынан айырудың негізгі себептері саудамен айналысу, жалдамалы еңбекті пайдалану, кеңестік билікке адалдық танытпау (ақ офицер ретінде өткен қызмет), діни қызметпен шұғылдану және басқа адамның материалдық қамқорлығында немесе асырауында болатындар ретінде қоғамдық пайдалы еңбекке араласпау. Сонымен бірге Қуций, Ховод және Назаренко секілді тұлғалар әкімшілік жер аударылғандар ретінде құқықтан айырылды. Бұрын қабылданған шешім бойынша Н.Мельникованың да сайлау құқығынан айырылуы бекітілді. Хаттаманың соңғы бөлімінде Форт-Шевченко мен Баутино бойынша бұрынғы саудагерлердің тізімдерін қалалық сайлау комиссиясы қосымша мәліметтермен толықтыру тапсырылды. Бұл шара саяси бақылауды күшейтіп, әлеуметтік текті қатаң анықтау саясатын жүзеге асыруға бағытталғанын көрсетеді. №8 хаттама кеңестік биліктің саяси құқықтардан айыру тәжірибесінің бірнеше қырына назар аудартады: біріншіден, қоғамдық пайдалы еңбек негізгі өлшем ретінде алынып, еңбекке араласқандар сайлау құқығында қалдырылды; екіншіден, бұрынғы саудагер, қоғамға жат элемент, діни қызметші немесе ақ офицер атанғандар толық саяси құқығынан айырылды; үшіншіден, асырауға алынғандар санатына жатқызылған әйелдер мен балалар да саяси құқықтарынан айырылып, әлеуметтік жауапкершіліктен тыс қалмады. Бұл шешім кеңестік қоғамдағы әлеуметтік жіктелуді тереңдетіп, жергілікті деңгейде де таптық күрестің заңдық негізде жүргізілгенін айғақтайды [6, 19].

1930 жылғы Маңғыстау өңірінде түзілген Форт-Александровск қаласы бойынша №68 атаулы тізім кеңестік биліктің саяси репрессия саясатының айқын көрінісі болып табылады. Тізімге ондаған жергілікті тұрғын енгізілген, олардың көпшілігі кулак, бай, саудагер, қанаушы немесе қоғамға жат элемент ретінде сипатталған. Әсіресе көзге түсетіні әйелдер мен балалардың да басқа адамның материалдық қамқорлығында немесе асырауында болатындар ретінде саяси құқықтан айырылды. Мысалы, Калканова Рабиға, Калканова Қараслу, Калканова Бекназарова Кадыша, Алауова Майда, Дуйселова Раша, Дуйселова Сабилла, Баймуканова Далабай, Мактабердиева Кунай, Аманиязова Калташ, Джаксылыкова Шувак, Бекназарова Холлажар, Нориגיעва Батыгеш және тағы басқа көптеген әйелдер мен қыз балалар күйеуі немесе әкесі бай, саудагер деп танылғаны үшін саяси құқықтан айырылған. Бұл құжат кеңестік жүйеде отбасы мүшелерінің де таптық қылмысына ортақ жауапты болғанын көрсетеді. Сондай-ақ, құжатта Маклецов Александр бұрынғы ақ офицер ретінде, Қаратұлов Серікбай дін қызметкері ретінде, Назаренко Георгий әкімшілік жер аударылған ретінде сайлау құқығынан айырылған. Мұндай сипаттамалар кеңестік биліктің саяси сенімсіз деп танылған әлеуметтік топтарды заңдық негізде қоғамнан оқшаулау саясатын жүйелі түрде жүргізгенін айғақтайды. №68 тізімнің негізі ретінде 1930 жылғы 3 қазандағы БОАК сайлау нұсқаулығы мен 20 қазандағы Жалпыресейлік ОАК шешімдері алынған. Сонымен бірге, құжат басқа хаттамаларға аудандық қалалық сайлау комиссиясы мәжілісінің 21 қарашадағы №3, 22 қарашадағы №5, 27 қарашадағы №8, 1 желтоқсандағы №10, 4 желтоқсандағы №13 хаттамаларына сілтеме жасайды. Бұл саяси құқықтан айыру науқаны бір реттік емес, жүйелі әрі кезең-кезеңімен жүзеге асқанын дәлелдейді [7, 96]. Жалпы алғанда, №68 құжат Маңғыстаудағы кеңестік құғын-сүргіннің әлеуметтік құрылымын көрсетеді. Біріншіден, еңбекпен айналыспағандар мен тап жаулары ретінде белгіленген топтарды жаппай саяси құқығынан айыру тәжірибесін айғақтайды; екіншіден, саяси құғынның жыныстық және жас ерекшелігін ескермегенін, яғни әйелдер мен балаларды да қамтығанын көрсетеді; үшіншіден, саяси бақылаудың жергілікті деңгейде қатаң жүргізілгенін дәлелдейді.

1931 жылға жататын Баутино поселкісі бойынша сайлау құқығынан айырылған адамдар бойынша құжат сайлау құқығынан айырылғандардың аты-жөндерін көрсететін атаулы тізім болып табылады. Құжатта көрсетілген адамдардың басым бөлігі кулак, діни қызметкер немесе әкімшілік жер аударылған деген айыптаулармен саяси құқықтарынан айырылған. А.Красильникова кулактың әйелі, жалдамалы еңбекті пайдалану арқылы пайда тапқан деп сипатталған. А.Кузнецова кулак Кузнецовтың қызы. М.Кузнецова сайлау құқығынан

айырылған отбасы мүшесі (жұбайы). И.Белов жалдамалы еңбекті пайдаланушы. А.Белова сайлау құқығынан айырылған отбасы мүшесі (жұбайы). Е.Белунина кулак асырауындағы адам. Барлығы әлеуметтік қауіпті элементтер ретінде көрсетіліп, сайлау құқығынан айырылған. Сайлау құқығынан айыру кеңестік биліктің әлеуметтік топтарды саяси тұрғыда оқшаулаудың негізгі құралы болды. Бұл құжаттағы кулак, асырауындағы адам, діни қызметкер және әкімшілік жер аударылған айдарлары заңдық емес, саяси айыптау сипатында қолданылған. Құжатта тек кулак немесе жер аударылған адам ғана емес, олардың әйелдері, балалары, асырауындағы адамдары құқықтан айырылған. Тізімде түрлі әлеуметтік топ өкілдері бар: бұрынғы ауқатты шаруалар (кулактар), олардың отбасы мүшелері, діни қызметкерлер (православ дьяк), әкімшілік жолмен жер аударылғандар, жұмыстан жалтарушылар. Бұл кеңестік биліктің әлеуметтік жіктеу саясатының ауқымын көрсетеді. Маңғыстаудағы балықшылар поселкелері мен өндіріс орындарында да тазалау науқандары жүргізілгені байқалады. Жергілікті халық қана емес, қоныстанушылардың да саяси қысымға ұшырағаны аңғарылады. Осылайша, аталған құжат сталиндік дәуірдегі саяси қуғын-сүргіннің жергілікті деңгейдегі шынайы көрінісін ашып береді. Ол саяси құқығынан айырылғандар саясатының отбасылық және әлеуметтік салдарын дәлелдейтін дерек болып табылады. Сайлау құқығынан айыру қоғамның белгілі бір топтарын (саудагерлерді, кулактарды, діни қызметкерлерді, жер аударылғандарды) әлеуметтік және саяси тұрғыда оқшаулаудың құралына айналған. Баутино секілді балықшылар поселкесінде де мұндай саяси қуғын-сүргін кең тарағанын байқаймыз. Ғылыми тұрғыда бұл құжатты 1930-жылдардағы кеңестік әлеуметтік тазалау науқанының жергілікті деңгейдегі нақты көрінісі деп бағалауға болады. Ол биліктің тап жауларын анықтап, оларды қоғамнан аластату саясатын жүзеге асыруының дереккөздік дәлелі болып табылады [8, 12].

1934 жылы жасалған Форт-Александровскіде Баутино селосы және Аташ өндірісі бойынша сайлау құқығынан айырылған адамдардың атаулы тізімі Маңғыстау аймағындағы саяси құқықтан айыру науқанының жалғасқанын көрсетеді. Тізімге енгізілген азаматтардың көпшілігі кулактардың әйелдері мен балалары ретінде сипатталады. Тізімде Белуниндер отбасының бірнеше мүшесі (Евдокия, Алексей, Илья), Дубская Мария, Семенов Василий, Савельев Иван, Савельева Матрена және тағы басқалар бар. Олар еңбекпен айналыспайтын, кулактар отбасына тәуелді адамдар ретінде сипатталған. Мұндай баға берулер олардың әлеуметтік мәртебесін емес, саяси көзқарасын шектеу үшін жасалған әкімшілік айыптаулар болғаны айқын. Құжатта діни қызметкер ретінде көрсетілген тұлға бар: «діни культ қызметшісі (диак)». Бұл кеңестік жүйенің дін өкілдерін қоғамнан шеттетіп, оларды да саяси қауіпті элемент ретінде қарастырғанын дәлелдейді. Сонымен қатар, бірнеше азамат әкімшілік жер аударылған деп көрсетілген. Бұлар бұрынғыдан саяси сенімсіз деп танылып, жер аудару жазасына кесілген адамдар. Тізімде ерекше назар аударатын жайт жұмыстан кешігуші, жер аударылған деген айыптау. Бұл еңбек тәртібін бұзғаны үшін азаматтың саяси құқықтан айырылғанын білдіреді. Яғни кеңестік билік еңбек тәртібін саяси сеніммен байланыстырған. Аталған тізім КСРО Орталық Атқару Комитетінің сайлау нұсқаулығы негізінде жасалып, қалалық сайлау комиссиясы мәжілісінің шешімімен бекітілген. Бұл кеңестік заңнама бойынша тап жауларын сайлау құқығынан айырудың ресми, заңдастырылған сипат алғанын көрсетеді. Әйелдер, балалар, дін қызметкерлері мен тіпті еңбек тәртібін сақтамаған қарапайым жұмысшылар да жазаға тартылып, азаматтық құқықтарынан айырылды [9, 13]. 1920-1930 жылдары кеңестік аппараттағы кадр саясаты мен тазалау науқандарының қарапайым қызметкерлер тағдырына қалай әсер еткені 1929 жылғы 3 тамызда Адай округінде өмір сүрген Б.Томалақовтың жазған шағымында баяндалған. Бұл құжатта ол өзін кеңестік мекемелерге қызметке қабылдаудың заңсыздығын мәлімдеген және өзінің өмірбаянын баяндаған. Ол қазақ, Маңғыстау өңірінің (бұрынғы Адай округі, кейін Гурьев округі) тумасы. 1929 жылы жасы 38-де болған, партияда жоқ, бірақ 1920 жылдан бері кәсіподақ мүшесі. 1905 жылы, 14 жасында, Форт-Александровск қаласына келіп, орыс-түзем мектебіне түседі. 1911 жылы осы қаладағы екі кластық училищені бітірген. Оқуды тәмамдаған соң уездік басқармаға іс-

тәжірибеден өтуші ретінде жұмысқа қабылданып, төрт айдан кейін сол мекемеде журналист қызметіне орналасқан. Бұл қызметті 1913 жылға дейін атқарып, кейін Форт-Александровск пошта бөлімшесінде пошташылық қызметке кіріседі. Мұнда 1916 жылға дейін жұмыс істеп, сол жылдың соңында армияның тыл жұмыстарына мобилизацияланып, Түрік майданына жөнелтілген. Ол жерде 1917 жылғы революцияға дейін еңбек етіп, наурыз айында Форт-Александровскіге оралған. Оралғаннан кейін бірден кеңестік аппаратта қызметке кірісіп, сол кезден бастап үзіліссіз жұмыс істегенін жазады. 1917 жылдан 1929 жылға дейінгі барлық қызметін дәлелдейтін 21 құжат көшірмесін арызға тіркеген, яғни өзіне қарсы әрекеттердің заңсыздығын дәлелдеуге тырысқан. Оның айтуынша, осы жылдар ішінде ешқашан қызметтік қателік жібермеген, қылмыстық іске тартылмаған, сот алдында жауап бермеген. Сол себепті жергілікті билік те оның еңбегін бағалап, қызметін жалғастыруға мүмкіндік беріп отырған. Б.Томалақовтың шағымында ерекше атап өтілетіні Маңғыстау ауданында кеңестік аппаратты тазалау жұмысы әлі жүргізілмегенін, бұл үшін арнайы комиссия да құрылмағанын мәлімдеуі. Кеңестік билік кезінде қызметкерлердің адалдығы мен саяси сенімділігі үздіксіз тексеріліп отырған. Жұмыс орнын сақтау үшін әрбір азамат өзінің саяси адалдығын құжаттармен дәлелдеуге мәжбүр болды [10, 33].

1929 жылғы 2 қыркүйекте Форт-Александровск тұрғыны Ж. Чумпаков өзінің әлеуметтік тегі мен жағдайына байланысты өтініш жазған. Өтініш мазмұны оның отбасылық тарихы мен еңбек жолын нақты сипаттайды. Әкесі Ч.Қызымбаев Маңғышлақ уезінің 111-Бозашы болысының «Мендубай-Жарқамыс» ауылынан шыққан, мал шаруашылығымен шұғылданған. 1919 жылғы жұт кезінде Маңғышлақ уезінің халқы қатты күйзеліске ұшырағандықтан, зардап шеккендердің бір бөлігі Қызыл Крест көмегімен Түркістан өлкесіне Байрам-Али және Мерв қалаларына көшірілген. Ж.Чумпаковтың әкесі де отбасымен бірге сонда барып, бес жыл бойы ауқатты түркімендердің жұмысшысы ретінде еңбек еткен. Байрам-Али қаласындағы орыс-түзем мектебінде білім алған. 1916 жылдан бастап ол еңбек іздеп Красноводск қаласына барған. Кейін Астрахань қаласына көшіп барып, түрлі жұмыстарды атқарған. 1919 жылдың аяғынан, 1920 жылдан бастап ол кеңестік биліктің ықпалымен мемлекеттік қызметке кіріскен. Өтінішінде ол өзінің 12 жасынан бастап 1920 жылға дейін батырақ, қара жұмысшы, жүкші болғанын дәлелдеп, осы жағдайды аудандық атқару комитеті ресми түрде куәландыруын сұрайды. Жазбаның соңында большевиктердің Бүкілодақтық Коммунистік партиясы мүшесі И.Карашаев Ж.Чумпаковпен бірге қара жұмысшы және батырақ болғанын растап қол қояды (1929 жылғы 8 қыркүйек). Бұл құжат кеңестік кезеңнің алғашқы онжылдығында әлеуметтік тегін дәлелдеу қаншалықты маңызды болғанын көрсетеді. Ж. Чумпаков өзінің еңбек жолын, әсіресе жалшы, қара жұмысшы, жүкші ретінде атқарған жұмыстарын баяндап, еңбекші тапқа жататынын ресми түрде мойындатуға тырысқан. Кеңестік билік жағдайында адамның сайлау құқығы мен әлеуметтік мәртебесі оның шыққан тегі мен еңбек жолына тікелей тәуелді болды. Сондықтан тұрғындар өздерінің кедей, батырақ немесе қара жұмысшы екенін құжатпен дәлелдеуге мәжбүр болды. 1919 жылғы жұттың салдарынан Маңғыстау халқы Түркістанға көшіріліп, жаңа жерлерде жалданып күнелтуге мәжбүр болған. Бұл құбылыс өңірдегі әлеуметтік-экономикалық тұрақсыздықты айқындайды. Ж.Чумпаков сияқты адамдар кулак қатарына қосылып кетпеу үшін немесе құқықтан айырылмау үшін өздерінің еңбекші екенін дәлелдеуді өмірлік қажеттілікке айналдырды [11, 124].

1930 жылғы 2 желтоқсанда Баутинода тұрған тұрғын В.В. Тихомиров Форт-Александровск қаласындағы аудандық сайлау комиссиясына жазған өтінішінде өзінің азаматтық құқықтан айырылуын заңсыз деп санайтынын мәлімдейді. Өтініш мазмұнынан оның 1927 жылы Баутинодағы сайлау комиссиясы тарапынан саудагер ретінде, ал 1929 жылы ауылдық кеңестің шешімімен жүйелі түрде жалдамалы күш пайдаланғаны үшін кулак қатарына жатқызылғаны анық көрінеді. Осы уақыт ішінде бірнеше мәрте арыз түсіргенімен, оның шағымдары қанағаттандырылмаған және ол кулак ретінде танылуын жалғастырған. В.В. Тихомиров өз әлеуметтік жағдайын қайта қарауды өтініп, қысқаша өмірбаянын ұсынады. Ол 1873 жылы шаруа отбасында туған, 1902 жылға дейін Владимир губерниясындағы Вашурята

ауылында егіншілікпен айналысқан. 1902 жылы отбасылық жағдайларға байланысты шаруашылығынан айырылып, табыс табу үшін Астрахань қаласына көшіп барған. 1904 жылы Форт-Александровскіге көшіп келіп, 1908 жылға дейін сауда саттық кәсібін жалғастырған, ал кейін жергілікті балықшылардың қолдауымен Баутинода дүкен ашқан. 1915 жылы әскерге шақырылып, 1917 жылға дейін қызмет атқарған, бұл кезеңде сауданы оның әйелі жүргізген. Әскери қызметтен кейін дүкенді жауып, үй шаруашылығымен айналысқан. 1918 жылдың шілдесінде ҚазОАК төрағасымен Маңғыстау ауданына астық әкелу үшін Самара губерниясына командировкаға жіберілген. 1921 жылдың 1 тамызына дейін қойма меңгерушісінің көмекшісі қызметін атқарған. Бұл қызметті 1922 жылдың желтоқсанына дейін атқарып, кооператив таратылған соң қысқартуға түскен. 1924 жылғы 5 қазанда ол Баутинодағы серіктестікте жұмысқа қабылданып, 1927 жылғы 5 сәуірге дейін қызмет еткен. Кейіннен қысқартуға байланысты ол қызметінен айырылған. Осы кезеңде В.В. Тихомиров кәсіподақ ұйымына, нақтырақ айтқанда, азық-түлік өнеркәсібі жұмысшыларының одағына мүше болған. 1928 жылы ол бір балық аулау шаруашылығын сатып алып, онда ұлы және екі жарнашымен (пайщик) бірге еңбек еткен. Балық аулау тек ұсақ көлемде жүргізілген және 1929 жылдың қазанына дейін жалғасқан. Өтінішке түрлі анықтамалар мен куәліктер қоса тіркелген, олар оның қоғамдық пайдалы еңбекпен айналысқанын дәлелдейді. В.В. Тихомиров ешқашан жалдамалы еңбекті пайда табу мақсатында жүйелі түрде пайдаланбағанын, тек 1928-1929 жылдары жарнашылардан тартып, олардың табысын алтыдан бір үлеспен бөліскенін көрсетеді. Осыған байланысты ол аудандық сайлау комиссиясынан өзінің әлеуметтік жағдайын қайта қарап, кулак деген атақты алып тастауды өтінеді, себебі мұндай айыптауға ешқандай негіз жоқ екенін айтады. Бұл құжат Маңғыстау өңіріндегі әлеуметтік жіктеу саясатының әділетсіздігін және оның қарапайым тұрғындардың өміріне тигізген ықпалын айқын көрсетеді. В.В. Тихомировтың өмір жолы шаруашылық күйзелісі нәтижесінде ұсақ саудамен, кейіннен жалдамалы еңбексіз жүргізілген балық аулау кәсібімен күн көрген қарапайым адамның тағдыры. Алайда кеңестік биліктің саяси-әкімшілік тетіктері мұндай адамдарды да қанаушы таптың қатарына қосып, сайлау құқығынан айыру арқылы олардың қоғамдық-саяси өмірден шеттетілуіне әкелді. Бұл дерек сондай-ақ **кулак ұғымының тым кеңейтіліп, кез келген аздаған меншік иесіне қолданылғанын**, тұрғындардың әлеуметтік құқықтарының шектеусіз бұзылғанын және арыз-өтініштердің іс жүзінде ескерілмегенін айғақтайды [12, 1]. 1930 жылғы дереккөз Баутинодағы балықшы, қарапайым шаруа А.Красильниковтың зайыбының аудандық сайлау комиссиясына жазған өтініші. Бұл өтініште отбасының әлеуметтік жағдайы, еңбек қызметі және кулак қатарына негізсіз жатқызылуы баяндалады. А.О. Красильников 15 жасынан бастап отбасынан бөлініп, жалданып жұмыс істеген. Алдымен 1891-1892 жылдары Н.Куценконы балық кәсіпшілігінде, кейін 1892-1910 жылдары З.Дубский қасында жалшы ретінде еңбек еткен. Бұл туралы ауыл кеңесі берген куәлік бар екені көрсетіледі. Тек 1920 жылдан бастап ғана үш ұлының көмегімен өзіне шағын шаруашылық құрып, азын-аулақ мүлік (үй, балық аулау құралдары, желілер, қайықтар) иеленген, алайда көп ұзамай бұл құралдардың көбі жоғалған. 1926 жылы Баутинодағы комиссия шешімімен А.О. Красильников кулак қатарына жатқызылған. Алайда арыз иесі мұндай шешімнің әділетсіз екенін айтады: ол ешқашан кулак болмаған, кәсібін жалдамалы жұмысшылардың есебінен жүргізбеген. Қосалқы жұмыс күші ретінде тек 1-2 жарнашы ғана пайдаланылғаны, бұл тәжірибе кедейлер мен орташаларға да тән болғаны көрсетілген. Арызда А.О. Красильниковтың кеңестік билікке адал қызмет еткені де ерекше аталады: ол 1918 жылы Уездік азық-түлік комитеті өкілі ретінде халыққа азық-түлік әкелуге жіберілген, 1920 жылы Баутино ауылдық кеңесінің төрағасы болған, сонымен бірге жергілікті қоғамдастық тарапынан сенімге ие болғанын дәлелдейтін құжаттар қоса берілген. Бұл құжат кулактарға қарсы саясаттың шынайы әлеуметтік келбетін және әділетсіз сипатын көрсетеді. А.О. Красильниковтың өмірбаяны кеңестік биліктің қарапайым еңбектенуші шаруаларды да қанаушы тап өкілі ретінде айыптап, сайлау құқығынан айыру тәжірибесін айқындайды [13, 10]. Баутинолық тұрғын В.И. Дубскийдің өтініші 1930 жылғы 2 желтоқсанда Маңғыстау

ауданы, Форт-Александровск аудандық сайлау комиссиясына Баутинодағы тұрғын В.И. Дубский өтініш жолдаған. Құжатта арыз иесі өзінің сайлау құқығынан айырылып, жалдамалы еңбекті пайдаланғаны үшін кулак қатарына жатқызылғанын көрсетеді. В.И. Дубскийдің айтуынша, ол тек бір рет үш адамды маусымдық түрде жарнашыл ретінде жалдаған, себебі сәтсіз шыққан тюльбой маусымдарының салдарынан мемлекеттік балық тресіне 3000 рубль шамасында қарыз болып қалған. Ол ешқашан саудамен немесе алыпсатарлықпен айналыспағанын ерекше атап өтеді. Арыз иесі өзінің мүліктік жағдайын салыстыра отырып, Баутинодағы дәулетті кулактарға қарағанда әлдеқайда төмен тұрмыс кешкенін және солардың көбі қайтадан азаматтық құқықтарына ие болғанын жазады. Ал өзі, бес адамнан тұратын отбасымен бірге, сайлау құқығынан айырылып қана қоймай, нан жарнашылы мен жұмыссыз қалғандықтан, аштық қатеріне душар болғанын көрсетеді. Осыған байланысты В.И. Дубский аудандық сайлау комиссиясынан өзінің ауыр жағдайын ескеріп, азаматтық құқықтарын қалпына келтіруді өтінеді. Баутинолық тұрғын В.И. Дубскийдің 1930 жылғы өтініші кеңестік кезеңдегі әлеуметтік-саяси бақылаудың айқын мысалы болып табылады. Құжатта кулактар қатарына жатқызу тәжірибесінің нақты негізделмегенін, жалдамалы еңбекті бір реттік әрі маусымдық түрде пайдалану секілді тұрмыстық сипаттағы әрекеттің саяси-құқықтық тұрғыдан қанаушы ретінде бағаланғанын көруге болады. Бұл жағдай кулак ұғымының кеңейтіліп, әкімшілік органдар тарапынан қоғамдағы қарапайым шаруаларды да қамтуға пайдаланылғанын көрсетеді. Сонымен қатар, өтініште әлеуметтік салдардың ауырлығы анық байқалады: сайлау құқығынан айырылу тек саяси шектеу ғана емес, сонымен бірге отбасының нан жарнашыларынан айырылуына, жұмыссыздыққа және аштық қаупіне әкеліп соққан. Мұндай мысалдар саяси репрессияның тек қана идеологиялық емес, сонымен бірге әлеуметтік-экономикалық өлшемін де айқындайды. Аталған құжаттар шаруалардың әлеуметтік осалдығын, билік пен қоғам арасындағы қайшылықтарды және кеңестік саясаттың қарапайым халықтың өміріне тигізген тікелей зардаптарын айқындайды [14, 10].

Маңғыстау ауданына қарасты Форт-Александровск қалалық сайлау комиссиясының мұрағаттық материалдары ішінде Баутинода тұрған П.С. Кузнецовтің аудандық сайлау комиссиясына жолдаған ресми өтініші сақталған. 1935 жылы Баутино поселкесінде тұратын Степан Ефимович Кузнецов Орталық сайлау комиссиясына (Мәскеу), Қазақстан өлкелік сайлау комиссиясына (Алматы), сондай-ақ Маңғыстау аудандық сайлау комиссиясына (Форт-Александровск) шағым жолдады. Өз өтінішінде арыз иесі Форт-Александровск қалалық кеңесінің сайлау комиссиясының шешімімен сайлау құқығынан айырылып, 1935 жылғы Кеңестер сайлауына қатыстырылмағанын көрсетеді. Сайлау құқығынан айыру құқығының басты себебі ретінде оның өз шаруашылығында балық аулау кәсібімен айналысу барысында жалдамалы еңбек қолданды деген айып тағылған. С.Е. Кузнецов бұл айыптаудан басқа ешқандай негіз ұсынылмағанын атап көрсетеді. Арыз беруші өзінің өмірбаянын баяндай отырып, тағылған айыптың негізсіздігін дәлелдеуге ұмтылады. Ол 1883 жылы туғанын, 1913 жылға дейін әкесімен бірге тұрып, балық аулау және итбалық кәсіпшілігімен айналысқанын, көбінесе ауылдағы ауқатты балықшылармен пайға кіргенін айтады. 1913 жылдың соңында әкесі қайтыс болғаннан кейін 1926 жылға дейін ағаларымен бірге еңбек еткенін баяндайды. Сол жылы ағаларынан бөлініп, Астрахань қаласына кетіп, өрт сөндіруші пароходта матрос болып жұмыс істегенін, онда 1918 жылға дейін қызмет атқарғанын көрсетеді. 1918 жылы Форт-Александровск қаласына оралып, жеке иеліктегі балық кәсіпшілігінде, кейіннен кеңестік артель ұйымдастырған тюльбойда еңбек еткенін айтады. 1921 жылы Кулалинск балық тресінде тұздаушы болып қызметке орналасып, 1922 жылдың қазан айына дейін жұмыс істегенін баяндайды. 1922 жылдан 1926 жылға дейінгі аралықта тек ұлының көмегімен балық аулап, жалдамалы күш қолданбағанын айтады. 1926 жылдан 1929 жылға дейін Мемлекеттік балық тресімен шарт бойынша жұмыс істегенін, 1930 жылы невод дайындаумен, кейін килька аулаумен шұғылданғанын жазады. 1931 жылы «Клара Цеткин» пароходына штурман болып орналасып, кейін моторлы қайық командирі болғанын көрсетеді. 1932 жылдың басында Баутинодан шығып, Белақун пароходында қызмет атқарған, алайда оның рейстері Форт-

Александровск қаласына соқпағандықтан, жұмысты тастап, қайтадан Фортқа оралғанын айтады. 1932 жылдың маусымынан 1933 жылға дейін Баутинодағы балық кооперативінде жұмыс істеп, кейін моторлы-балық станциясына ауысқанын және 1935 жылдың қаңтарына дейін сонда еңбек еткенін баяндайды. Өтініш иесі қазіргі уақытта Баутинодағы балық кооперативінде балықшы болып істейтінін көрсетеді. Ол Кеңес өкіметі орнағаннан бері де, патша өкіметі кезінде де ешқашан жалдамалы еңбекті пайдаланбағанын атап өтеді. Бұл фактіні колхозшылар Макаров, Куценко және А.Годов берген мінездемелер де растайтынын айтады. Сонымен қатар арыз иесі өзінің революциялық қозғалыс кезеңінде белсенді болғанын көрсетеді. Оның айтуынша, қызыл партизандар Николаев пен Чугуров берген мінездемелерінде Кузнецовтың Астрахань қаласында ақ гвардияшыларға қарсы күреске қатысқаны, контрреволюциялық элементтерді әшкерелеуге көмектескені жазылған. Осы деректерге сүйене отырып, П.С. Кузнецов Орталық және өлкелік сайлау комиссияларынан Форт-Александровск сайлау комиссиясының шешімін мұқият тексеруді, егер жалдамалы еңбек қолданғаны расталмаса, өзін сайлау құқығына қайта енгізуді өтінеді. Арыз соңында ол шешім туралы өзін хабардар етуді және қажет болған жағдайда қосымша деректерді ұсынуға дайын екенін көрсетеді. 1935 жылғы Степан Ефимович Кузнецовтың сайлау құқығынан айырылуына байланысты шағымы кеңестік биліктің әлеуметтік бақылау саясатын сипаттайтын маңызды дерек көзі болып табылады. Құжаттан көрінгендей, жергілікті сайлау комиссияларының шешімдері көбінесе саяси айыптауларға, мысалы, жалдамалы еңбекті пайдаланды деген күдікке негізделді. Мұндай айыптаулар нақты дәлелдерге сүйенбей, азаматтарды қанаушы тап өкілі ретінде тіркеудің формалды құралына айналған. П.С. Кузнецовтың өмірбаяны мен еңбек жолы көрсеткендей, ол балық кәсіпшілігінде жалдамалы күш қолданбаған, керісінше, өзінің отбасы мүшелерімен немесе жеке еңбегімен күн көрген. Бұл жағдай оның куәгерлер берген мінездемелерімен де расталады. Соған қарамастан, жергілікті деңгейде ол саяси сенімсіз деп танылып, сайлау құқығынан айырылған. Осы құжат Кеңес мемлекетінің 1930-жылдардағы сайлау жүйесінде әлеуметтік қауіпті элементтерді шектеу тетіктері кеңінен қолданылғанын дәлелдейді. Сайлау құқығынан айыру азаматтық құқықтарды шектеудің саяси құралы ретінде пайдаланылып, еңбекші халық арасынан жат элементтерді бөліп шығару мақсатын көздеген. П.С. Кузнецовтың арызы билікке қарсы ашық қарсылық емес, заңды тәртіп аясында әділеттілікті қалпына келтіруді талап еткен әрекет ретінде көрінеді. Бұл халықтың белгілі бір бөлігінің өз құқықтарын қорғауда кеңестік заңдық механизмдерге жүгінуге тырысқанын айғақтайды. Осылайша, аталған құжат Маңғыстау өңірінде де кеңестік әлеуметтік бақылау саясатының іске асырылғанын, сайлау құқығынан айырудың саяси сипат алғанын және қарапайым еңбекші азаматтардың әлеуметтік-экономикалық жағдайына елеулі ықпал жасағанын дәлелдейтін тарихи дерек болып табылады. П.С.Кузнецов мысалы қарапайым балықшы шаруашылығынан шыққан адамның да саяси құқықтан айырылып, өз әлеуметтік мәртебесін қорғау үшін ресми институттарға жүгінуге мәжбүр болғанын дәлелдейді. Құжат кеңестік билік жүргізген кулак, қанаушы сияқты әлеуметтік-саяси категориялардың шынайы әлеуметтік жағдайға сай келе бермегенін дәлелдейді. П.С.Кузнецовтың өмірбаяны мен еңбек жолы оның қарапайым балықшы отбасынан шыққанын, еңбек ету тәсілінің серіктестік негізінде болғанын көрсетсе де, ол саяси құқықтан айырылған. Бұл кеңестік биліктің әлеуметтік саясатында идеологиялық қағидалардың нақты өмірлік тәжірибеден жоғары қойылғанын аңғартады. Өтініш мәтіні азаматтардың өз құқықтарын қорғаудағы әрекеттерін сипаттайды. Бұл құбылыс қарапайым халықтың саяси жүйеге бейімделуін, заңдық тетіктерді пайдаланып өз құқықтарын қорғауға ұмтылысын айғақтайды. Мұрағаттық құжат әлеуметтік тұрғыдан әлсіз топтардың (жетімдер, кедей отбасылардан шыққандар, еңбекші қауым) кеңестік саясат салдарынан қосымша қиындықтарға ұшырағанын көрсетеді. Жеке меншіктің тәркіленуі, салық қысымдары мен саяси құқықтан айыру отбасылардың материалдық және әлеуметтік жағдайын күрт әлсіреткен. Азаматтардың арыз жазып, куәгерлердің қолын жинағанына қарамастан, олардың талаптары көп жағдайда саяси науқандық шешімдерге байланысты қанағаттандырылмаған [15, 67].

Қорытынды. Зерттеу нәтижелері 1918-1930 жылдары сайлау құқықтарын шектеу саясаты Кеңес мемлекетінің саяси жүйесін қалыптастырудың негізгі тетіктерінің бірі болғанын айқындады. Мұрағаттық материалдар мен нұсқаулықтарда көрсетілгендей, сайлау құқығынан айыру шаралары бастапқыда «қанаушылар» деп танылған әлеуметтік топтарға бағытталса, уақыт өте келе оның қолданылу аясы кеңейіп, большевиктік емес партиялардың мүшелері, діни қызметкерлер, бұрынғы мемлекеттік құрылымдардың өкілдері, сондай-ақ саяси сенімсіз деп танылған қарапайым азаматтар да бұл санатқа енгізілді. Аймақтық деңгейдегі деректер, әсіресе Маңғыстау өңірінің мысалдары, сайлау құқығынан айырудың тек саяси ғана емес, әлеуметтік сипат алғанын көрсетеді: бір адамның саяси мәртебесі бүкіл отбасының құқықтық жағдайына әсер етті. Жергілікті сайлау комиссиялары орталық биліктің нұсқауларын сөзсіз орындап, жүздеген азаматты қоғамдық-саяси өмірден шеттетті. Бұл тәжірибе Кеңес билігінің саяси оппозицияны әлсірету, қоғамды біртұтас идеологиялық кеңістікке біріктіру және биліктің монополиясын қамтамасыз ету мақсатында қолданылған жүйелі тетік болғанын дәлелдейді. Кеңес мемлекетінің алғашқы онжылдықтарында қалыптасқан сайлау құқықтарын шектеу саясаты демократиялық қағидаттардан айтарлықтай алшақ болды және саяси жүйені тоталитарлық бағытта дамытуға қызмет етті. Конституциялық ережелер мен қылмыстық-құқықтық нормалар арқылы бекітілген бұл саясат әлеуметтік топтардың белгілі бір бөлігіне қарсы репрессивтік механизмге айналды. Деректер көрсеткендей, сайлау құқығынан айыру тек «тап күресі» талаптарымен ғана емес, сонымен қатар билікке қауіп төндіруі мүмкін кез келген топтарды әлеуметтен оқшаулауға бағытталған кең ауқымды құрал болды. Мұрағат деректері аймақтағы қарапайым тұрғындардың да бұл саясаттан зардап шеккенін, яғни құқықтық шектеулердің өмірдің барлық салаларына әсер еткенін дәлелдейді.

Зерттеу нәтижелері саяси құқықтарды шектеу тәжірибесінің тоталитарлық жүйенің орнығуына ықпал еткенін түсінуге мүмкіндік береді. Бұл тарихи сабақ қазіргі демократиялық институттардың дамуы, азаматтық құқықтарды қорғау және сайлау жүйесінің ашықтығын қамтамасыз ету үшін маңызды. Маңғыстау облыстық мемлекеттік архивінде сақталған құжаттар сайлау комиссияларының шешімдері мен атаулы тізімдер кеңестік биліктің саяси бақылауды күшейтіп, тұтас әлеуметтік топтарды саяси құқықтарынан айыру арқылы қоғамды таптық тұрғыда қайта құруға ұмтылғанын көрсетеді. Олар тәркілеу мен саяси құқықтардан айыру науқандарының халықтың күнделікті өміріне, материалдық мәдениетіне және қоғамдық құрылымына тікелей әсер еткенін дәлелдейді.

Қысқартылған сөздер тізімі

БОАК – Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті
РКФСР – Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасы
РКП(б) – Ресей Коммунистік партиясы (большевиктер)
ОАК - Орталық Атқару Комитеті
МОМА- Маңғыстау облыстық мемлекеттік архиві

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары)/Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 16. Құрастырушылар: Н.Хайрушев, Ж. Нұрмағамбетова, О.Алтаева, А.Нұрғазин. – Астана, 2022. – 408 б.*

2. *Адай көтерілісі/Восстание Адаевцев в 1931 году: Сборник документов. - Алматы: «Нұрлы Әлем»2010. - с. 448. Т. 2.*

3. *Инструкция о порядке перевыборов волостных и сельских советов депутатов: (Выработана Президиумом ВЦИК во исполнение постановления Всероссийского Съезда*

Советов). - Москва: Издательство Всероссийского центрального исполнительного комитета Советов Р., С., Кр. и К. депутатов, 1918. - 16 с.

4. МОМА. Қ. 17. Он. 1. I. 80. Б. 8-9.
5. МОМА. Қ. 17. Он. 1. I. 80. Б. 16-17.
6. МОМА. Қ. 17. Он. 1. I. 80. Б. 19-21.
7. МОМА. Қ. 17. Он. 1. I. 81. Б. 94, 96-97.
8. МОМА. Қ. 184 n. Он. 1. I. 9. Б. 12-15.
9. МОМА. Қ. 17. Он. 1. I. 19. Б. 13.
10. МОМА. Қ. 184г. Он. 1. Д. 35. Б. 33-33.
11. МОМА. Қ. 17. Он. 1. I. 29. Б. 124.
12. МОМА. Қ. 17. Он. 1. I. 83. Б. 1-2.
13. МОМА. Қ. 17. Он. 1. I. 83. Б. 10.
14. МОМА. Қ. 17. Он. 1. I. 83. Б. 21.
15. МОМА. Қ. 17. Он. 1. I. 83. Б. 67-67.

References:

1. *Saiasi qýgýn-súrigin qurbandaryn tolyq aqtaý jónindegi Memlekettik komisiаныń materialdary (HH ǵasyrdyń 20-50 jyldary)/Materialy Gosýdarstvennoi komissu po polnoi reabilitasu jertv politicheskikh repressu (20-50 gody HH veka). T. 16. Qurastyryshylar: N.Hairýshev, J.Nurmaǵambetova, O.Altava, A.Nurǵazin. – Astana, 2022. – 408 b.*

2. *Adai kóterilisi/Vosstanie Adaevsev v 1931 godý: Sbornik dokýmentov. - Almaty: "Nurly Álem"2010. - c. 448. T. 2.*

3. *Instrukciya o poryadke perevyborov volostnyh i sel'skih sovetov deputatov: (Vyrobata Prezidiumom VCIK vo ispolnenie postanovleniya Vserossiiskogo S'ezda Sovetov). - Moskva: Izdatel'stvo Vserossiiskogo central'nogo ispolnitel'nogo komiteta Sovetov R., S., Kr. i K. deputatov, 1918. - 16 s. . S.4*

4. МОМА. Q. 17. Op. 1. I. 80. B. 8-9.
5. МОМА. Q. 17. Op. 1. I. 80. B. 16-17.
6. МОМА. Q. 17. Op. 1. I. 80. B. 19-21.
7. МОМА. Q. 17. Op. 1. I. 81. B. 94, 96-97.
8. МОМА. Q. 184 p. Op. 1. I. 9. B. 12-15.
9. МОМА. Q. 17. Op. 1. I. 19. B. 13.
10. МОМА. Q. 184g. Op. 1. D. 35. B. 33-33.
11. МОМА. Q. 17. Op. 1. I. 29. B. 124.
12. МОМА. Q. 17. Op. 1. I. 83. B. 1-2.
13. МОМА. Q. 17. Op. 1. I. 83. B. 10.
14. МОМА. Q. 17. Op. 1. I. 83. B. 21.
15. МОМА. Q. 17. Op. 1. I. 83. B. 67-67